

Българската академия на науките
Национален археологически институт с
музей

СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА НА МЕЛНИШКО ПРЕЗ XI – XVII В.

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

Докторант:
Научен ръководител:

Методи Златков
проф. д.и.н. Виолета Нешева

София
2021

Дисертационният труд е разработен в рамките на редовна докторантура в Секция за средновековна археология към Националния археологически институт с музей при Българската академия на науките (НАИМ при БАН). Той е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на Секция за средновековна археология към НАИМ при БАН, протокол № 15/08.2021 г. Научният съвет на НАИМ при БАН прие с протокол № 31/31.08.2021 г. предложеното Научно жури, утвърдено със Заповед № I 2223/03.09.2021 г. на Директора на НАИМ при БАН.

Научното жури е в състав:

1. доц. д-р Деян Рабовянов (НАИМ при БАН) (председател)
2. проф. д-р Константин Тотев (НАИМ при БАН)
3. проф. д-р Красимира Гагова (СУ „Св. Климент Охридски“)
4. доц. д-р Виолета Нешева (НАИМ при БАН, пенсионер)
5. доц. д-р Тома Томов (НБУ, София)

Резервни членове на научното жури:

1. доц. д-р Николай Овчаров (НАИМ при БАН)
2. доц. д-р Георги Николов (СУ „Св. Климент Охридски“)

Дисертационният труд се състои от две части – Текст и Илюстрации. Текстовата част, която се състои от 358 страници, съдържа увод, четири глави, заключение и списък на цитираната литература (631 цитирани източника). В илюстрациите са включени 143 карти и образи и пет таблици на 117 страници.

Открито заседание за защита на дисертационния труд ще се състои на от часа в Заседателната зала на НАИМ при БАН, гр. София 1000, пл. „Атанас Буров“ № 1 (срещу Президентството).

Материалите по защитата са публикувани в интернет страницата на НАИМ при БАН (www.naim.bg). Екземпляр от дисертационния труд е депозиран в библиотеката на НАИМ при БАН на адрес гр. София 1000, ул. „Георги С. Раковски“ № 149.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	3
Глава 1. Научни изследвания и извори	11
1.1. Исторически и историко-географски проучвания.....	11
1.2. Археологически проучвания и данни	12
1.3. Писмени извори.....	15
Глава 2. Мелнишко на политическата карта на Балканите през XI – XVII в.	16
2.1. Мелнишко под византийска власт през XI – XII в.....	17
2.2. Мелнишко под византийска, българска и сръбска власт през XIII – XIV в.	18
2.3. Мелнишко под османска власт през XV – XVII в.	22
Глава 3. Селищната система в Мелнишко през XI – XVII в. ...	23
3.1. Мелнишко през XI – XIV в.....	23
3.2. Мелнишко през XV – XVII в.	24
3.3. Селищният живот в отделните землища на Мелнишко през Средновековието.....	25
Глава 4. Пътната мрежа в Мелнишко	34
4.1. Методи на изследване на древните пътища.....	34
4.2. Източници на информация за пътната мрежа в Мелнишко	34
4.3. Пътищата по Средна Струма.....	35
Заклучение.....	37
СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	40

УВОД

Изследването е посветено на селищната система на територията на Средна Струма през Средновековието (XI – XVII в.). Темата е част от големите направления: селищна археология, селищни проучвания и историческа география. Проучването на селищната система не е самоцелно. Освен историята на отделните селищни единици, то носи ценни данни за демографската и икономическа история на даден район, а това от своя страна е пряко свързано и с политическата история.

Последното монографично проучване за района „Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX – XVII“ е направено от Борис Цветков преди тридесет години. Оттогава са натрупани значително количество нови археологически данни и са публикувани множество неизвестни по-рано писмени извори. Това дава възможност за изследване и обобщаване на резултатите от изследванията на едно модерно ниво с използването на иновационни методи.

Основна цел на изследването е създаването на възможно най-обективна реконструкция на селищната система в изследваните пространствени и хронологически рамки, чрез аргументираното ѝ очертаване в различните времеви етапи и проследяване на нейното развитие, и начин на функциониране. Изследването се

съсредоточава върху извънградските форми на човешко обитаване. За осъществяването на целта е необходимо изпълняването на следните **задачи**:

1. Критичен преглед на наличните досега изворови данни и научна литература;

2. Дефиниране на теоретичния подход и използваните термини;

3. Преглед на физико-географските условия и ролята им в развитието на традиционните селища в района;

4. Изследване на историческите процеси, засягащи промяната на административните и политически граници в района;

5. Идентифициране на основните селищни единици – селата – в изследвания район и проследяването на тяхното развитие във времето;

6. Подробно изследване на отделни микрорегиони на ниво землище като примерни изследвания;

7. Изследване на старата пътна мрежа, която функционира с малки промени от Античността до Новото време;

8. Опит за обяснение на регистрираните процеси и формулиране на дискуссионните въпроси свързани с тях.

За **териториални граници** на настоящето изследване бе избрана територията между билата на планините Пирин и Малешевска, и между проломите на р. Струма, Рупел и Кресна, без района на гр. Петрич. По този начин се очертава една добре обособена географска зона. По-важно е обаче, че очертаните граници обхващат основната

част от градската територия на гр. Мелник (Мелнишко). През XV – XIX в. долината на р. Пиринска Бистрица е в градските територии на Демирхисар и Неврокоп. В по-ранния период обаче, от XI в. до 70-те години на XIV в., тя е в границите на Мелнишко. Петрич и районът му е бил част от района на Мелник през XI – средата на XIV в., след което се отделя. В дисертацията той не е включен, тъй като емпиричния материал ще надхвърли значително изискуемият ѝ обем.

Хронологическите рамки на изследването са XI – XVII в. Началната граница е избрана заради драстичната промяна в политическата обстановка с падането на България под византийска власт и голямата разлика в археологическите данни. Горната хронологическа граница е поставена поради значителните промени, които настъпват в администрирането и политическото състояние на Османската империя през XVII в. Тези времеви граници позволяват да се проследят етапите на развитие на селищната система, промените или тяхната липса, през византийския период (XI – XII в.), променливите в политическо отношение XIII – XIV в., първите векове на османската власт (XV – XVI в.) и преходния XVII в. Пошироките хронологически рамки позволяват селищната система да се реконструира чрез ретрогресивния метод.

Методи на изследването

Изследването е интердисциплинарно. Използвани са различни методи, за да се събере и анализира изворовия материал:

историографско изследване, теренни археологически издирвания, формално-типологичен и сравнителен анализ, пространствено-статистическия и картографски. Важно значение в проучването заема ретрогресивният подход. При него се работи за разбиране на миналото, чрез изследване на настоящето, като целта е да се разкриват причини и процеси. Ретрогресивният метод се допълва с ретроспективния. Разликата между двата е, че в стандартния ретрогресивен подход изучаването на настоящето би трябвало да улесни проучването на по-ранните периоди, а в ретроспективния подход е обратно – настоящето се поставя на преден план и се използва изследването на миналото за по-добро разбиране на настоящето.

Използването на по-късните форми на селищен живот за осветляването на по-ранните има своите предимства и ограничения. Подходящо е с него да се изследват периоди, за които липсват достатъчно писмени сведения. Основното предимството е, че по този начин се хвърля светлина върху периоди, макар и косвено, за които има по-малко или никакви данни. Съчетавайки данните от писмените извори от XVI в. с археологическите данни, основно от теренни издирвания, се появява възможността за ново качествено възстановяване на селищния модел на микро ниво – на ниво землище. Така например, когато в землището на днешното с. Илинденци има 16 археологически обекта от XI – XVII в., към интерпретирането им се подхожда от гледна точка на данните в

писмените извори, от които е известно, че на тази територия е имало две села с определени размери и определен брой махали. По този начин, чрез съвременната селищна мрежа, се тръгва към тази от Средновековието. Първият етап е да се установят броят, названията и местоположението на селищата в началото на XX в., вторият – установяването на същите данни за XIX в., третият – за XV – XVI в. и последният – наличните данни за XI – XIV в. Разглеждайки по този начин данните, има възможност след това да се представи обратният поглед, как се е развивала селищната система от XI в. до османския период.

Именно чрез използването на ретрогресивния метод може да се организират по-добре данните от археологическите издирвания. Огромният брой средновековни обекти не означава, че имаме толкова на брой средновековни села. Част от обектите са църкви, друга некрополи до съществуващи села, трета вероятно не са селища, а просто терени, на които има следи от „активно използване“. Може да е регистрирана само една стопанска сграда или пък селището да се е местило от място на място. Отново ще дам за пример Сандански. Около града са регистрирани 10 обекта с останки от Средновековието. След разглеждането на всеки един от тях, те могат да бъдат групирани в 6 села, за които има данни в изворите.

Терминологични проблеми

При изучаването на селищната система, едни от най-сериозните методологически трудности са свързани с класифицирането и установяването на адекватна терминология. Основните селищни категории са градът и селото. Разграничаването им, както и установяването характера на останалите селищни единици, е проблем, широко дискутиран в научната литература. Обикновено се подхожда от гледна точка на изучаването на **града**. При определянето му, като основен външен „белег“ се е наложила фортификацията, която най-лесно се установява. В по-ранни изследвания се приема, че всички укрепления са градове, въпреки че се различавали от селата само по това, че имат крепостна стена. Постепенно усилията за дефинирането на понятието „град“ довеждат до много по-цялостни определения, създават се снопове от критерии. Доказано е, че не всички укрепления са градове, въпреки че през Средновековието всички градове в нашия географски ареал имат укрепена територия. **Извънградски укрепления** могат да бъдат „крепости-убежища“ или „военни пунктове“. Например в землището на с. Илинденци има две крепости. Едната (Костенурката) е с малки размери (0,22 дка) и от нея има много добра видимост към района наоколо. Вероятно тази крепост е „военен пункт“, в който може да има малка военна част, която да наблюдава района. Другата крепост (Горна Врабча) е с размери от 4 дка. Тази площ, макар и не много голяма, позволява в

нея да се скрие при нужда част от населението. В нея няма никакви други следи от постройка, освен водохранилище. Поради това тя може да бъде определена като „крепост-убежище“. Възможно е през Средновековието да има и обитаеми укрепления, които да са села.

Селата са най-големият процент от населените места. Представата за тях обхваща комплекса от обработваема земя с жилището и стопанския двор. Може да се определят и на базата на противопоставянето, а именно – „села“ са тези селища, които не са „градове“ и съответно не заемат „централно място“ в селищната система. Определено селата и градовете не могат да се разделят само по стопански принцип, т. к. през Средновековието голяма част от населението и на градовете се занимавала със земеделие и скотовъдство, а и често в селата има занаятчийска дейност.

Основните административни единици от края на X в. са малки, ограничаващи се до един град и неговата околност. В османския период това са нахиите. Те са основата на фискалната система на държавата и отделна „селищна система“. В случая ние изследваме една такава градска териториална единица – Мелник (града и неговата територия). Тази единица има своя йерархична структура и отделни елементи. Начело стои безспорно градът, в случая Мелник. Основните подчинени административно елементи на града са селата в дадената територия. Между тях има една междинна категория – крепостите. Те могат да са както селища, така може и да не са постоянно обитавани.

Физико-географска характеристика на района

Изследваният район обхваща част от Средна Струма, между Кресненския и Рупелския пролом. Целият район е едновременно свързан и разделен от р. Струма. От една страна тя е свързваща, тъй като покрай нея са най-ниските и най-плодородни територии, които осигуряват най-лесна комуникация по оста север – юг. От друга страна самата река Струма е сериозна природна преграда, която не позволява свободно преминаване на хора. От западната страна на Струма е районът на Малешевско, или както се е наричал в XIX в. – Кършияка. От източната страна на реката е Пирин и нейното подножие.

Почвите и разпространението на растителността и фауната показват ясна етажираност, съобразена с покачването на надморската височина.

Голяма част от района е под влиянието на преходносредиземноморския климат. Районът на Крупник – Брежани, т.е. само най-северната му част, е в зоната на преходноконтиненталния климат. Над 1000 м има специфичен планински климат.

Условията за живот са привлекли заселници от дълбока древност и са източник за осигуряване на препитаните. Безспорно те са повлияли значително на вида на селищните форми и за препитанието на населението.

ГЛАВА 1. НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИЗВОРИ

1.1. Исторически и историко-географски проучвания

Изследването на отделните селища и области се е наложило като отделно направление в историческата наука. Именно това направление е основа и пряко свързано с настоящето проучване.

Тласък в това направление дава големия научен проект „Карта на Византийската империя“ (Tabula Imperii Byzantini (TIB), който е създаден през шейсетте години на XX в. Идеята на проекта TIB и начина, по който се постулира събирането на информация е еталонно. Поради това, в настоящата работа има стремеж те да се следват, разбира се не безкритично и съобразено с мащаба на изследването.

Редица изследвания обръщат специално внимание на средновековната история на Средна Струма. Основният акцент на почти всички изследователи е или по-широк регион, или конкретно град Мелник. От историците работещи през 70-те и 90-те години на XX в. специален принос за проучването на Мелнишко имат Виолета Нешева, Здравко Пляков, Христо Матанов, Тома Томов, Елена Костова и Михаило Попович.

1.2. Археологически проучвания и данни

Археологическите данни за това проучване са събрани от три основни източника: 1) археологически разкопки, 2) теренни издирвания и 3) случайни находки.

Археологически разкопки

Най-много информация от един обект може да се добие при разкопки. Това обаче е най-трудоемкия и съответно скъп метод, поради което разкопки са правени на доста малко места. Само в пет землища на Мелнишко са правени археологически разкопки, на които са открити останки от Средновековието. Те са: градовете Мелник и Сандански и селата Илинденци, Кулата и Кашина.

Разкопките в град Мелник са безспорно и многократно надвишаващи всички останали в района. Те започват във връзка с реставрационно-консервационни работи през 60-те години на XX в. и продължават до днес. Следващите по време разкопки, в които са открити останки от Средновековието са в землището на с. Кулата, където е открит монументален средновековен храм. Почти по същото време започват разкопките в гр. Сандански. От 1960 г. до днес там са провеждат спасителни проучвания. Малки по мащаб разкопки са осъществени и в землищата на селата Илинденци и Кашина.

Теренни издирвания

Теренните археологически издирвания са научни изследвания, които имат едно основно предимство: дават най-много археологически данни за реконструкцията на селищната мрежа. Въпреки всички слабости, които могат да се изтъкнат¹, това основно предимство ги прави незаобиколим източник на информация за всеки изследовател, който опитва да проучва задълбочено селищните системи в епохи, от които имаме малко или никакви писмени данни.

Основните данни от теренни издирвания са натрупани от българо-полска Експедиция „Струма“, която работи в периода 1978 – 1983 г. под ръководството на Мечислав Домарадски. Основната част от средновековните обекти, открити от Експедиция „Струма“ са обнародвани от Борис Цветков: 172 средновековни обекта в землищата на петдесет села.

След голямата Експедиция „Струма“ има няколко по-малки и по-големи издирвания в района, включително и такива ръководени от Методи Златков. След публикацията на Б. Цветков се регистрират 34 нови средновековни обекта (XI – XVIII в.) в изследвания район, което е увеличение с 20%.

¹ Основният недостатък е в бедността на регистрираните обекти и съответно малкото количество сигурно датиран материал, което прави хронологическите им рамки твърде широки, а в някои случаи и не съвсем точни.

Случайни находки от музеите, останки от стари храмове и краеведски публикации

„Случайните находки“ са намерени при различни изкопни или земеделски дейности, осъществявани в ежедневието. От изследвания район има данни за 24 случайни находища, които свидетелстват за 22 селища. От тях Борис Цветков е използвал седем находища, свидетелстващи за седем селища.

Освен находките в музеите, изключително внимание трябва да се обърне и на сведенията за останки на стари храмове и оброчища. Както изтъкват работещите по ТПВ, множество храмове от поствизантийския период (XV – XVIII в.) маркират местоположението на храмове съществуващи по-рано.

И накрая трябва да се отбележат много данни, които дава краеведската литература за наличието на горните два типа археологически източници (случайни находки и останки от стари храмове), но и за топонимията и легендарните сведения.

От археолозите проучватели на района трябва да се обърне специално внимание на трима изследователи, които са съсредоточили своите усилия върху проучването на селищата в изследвания район. Те са Цветана Дремсизова-Нелчинова, Борис Цветков и Иван Петрински. Книгата на Борис Цветков е най-задълбоченото проучване до момента за средновековните селища в

района на град Мелник и е една много добра основа за нови изследвания.

1.3. Писмени извори

Писмени извори от XI – XIV в.

Най-много данни за историята на региона Мелник дават наративните извори. Втората голяма група извори за Мелнишко са светогорските владетелски, църковни и административни документи. В тях има само косвени данни за политическата история на региона, но те са безценни за селищните проучвания в него.

Писмени извори от Късното Средновековие

Най-важните извори за селищното развитие в района през XV – XVI в. са тапу тахрир дефтерите. Те дават големи възможности, тъй като в тях са описани колко махали има, колко семейства (от тук се изчислява броят на населението), каква религия изповядват, какъв им е поминъкът. За Кюстендилския санджак има публикуван един пълен регистър от 1570 г., включително и за нахия Мелник. За целите на изследването се направи частичен превод на още три непубликувани до момента регистъра. Два от тях, със сигнатури MAD 170 и TD 74, са за 1519 г. и се съхраняват в Истанбулския османски архив (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

През XVII в. османската администрация променя своята документална практика и спира да съставя тахрир регистрите, които

са характерни за предходния век. Данните, които има за XVII – XVIII в., се дължат основно на регистрите за събиране на поголовен данък, джизие регистрите, но те са значително по-малко информативни.

Писмени извори от XIX – началото на XX в.

Основно познаване на селищата от XIX и XX в. позволява сравнения и идентификация на селищата от по-ранния период.

ГЛАВА 2. МЕЛНИШКО НА ПОЛИТИЧЕСКАТА КАРТА НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XI – XVII В.

Историята на Мелнишко е производна и неделима от историята на центъра на региона – градът Мелник, която се формира и е до голяма степен зависима от политическите събития в тази централна част на Балканите. От тях зависят промените в политическите и административните граници, които настъпват във времето, а и съпътстващите ги сигурност или несигурност, които са от ключово значение за съществуването и състоянието на отделните селища и селищната система като цяло.

Големи политически промени в района настъпват в края на VI – началото на VII в., когато отбранителната система на Източната римска империя се срива и големи части от Балканския полуостров остават извън контрола ѝ.

Възстановяването на византийската власт на Балканите може да се реконструира сравнително точно по темпа, с който се развива новата военно-административна темна система. Първата нова византийска административна единица, която се създава в непосредствена близост до Мелнишко е „Стримон“. Спорно е, къде минават нейните граници, но по-вероятно е те да се простират южно от Рупел и Беласица и никога да не са обхващали изследвания район.

Към 836/837 г. българите се установяват трайно в района на Мелнишко. Изказани са мнения, че появилата се през седемдесетте години на X в. тема Нови Стримон се разполага северно от Рупел, земи които са завзети временно от Йоан Цимисхи през 971 г. и са държани до към края на X в., когато българите си ги връщат. Това обаче е малко вероятно и районът на Средна Струма е завладян от византийците чак през 1014 г.

2.1. Мелнишко под византийска власт през XI – XII в.

В началото на XI в. района на Мелник е наричан Загория, която най-вероятно обхваща естествените граници между Кресненското дефиле и Рупелския пролом, или по-точно: между планините Пирин, Огражден, Малешево, Беласица и Славянка. През XI в. районът на Средна Струма трябва да е част от някой по-голям район – тема България или Стримон. През XII в. се издига до самостоятелна административна единица, най-вероятно тема.

През 1195 г. района на Средна Струма с градовете Мелник и Струмица влиза отново в пределите на България. Задържането на района на Средна Струма обаче не продължил повече от две – три години.

2.2. Мелнишко под византийска, българска и сръбска власт през XIII – XIV в.

През пролетта на 1204 г. латинците завземат Цариград и политическата ситуация във Византия драматично се променя. От това се възползва цар Калоян, който най-вероятно точно тогава превзема по-голямата част от Македония, включително и Средна Струма, явно без значителна съпротива.

Малко след зимата на 1208 – 1209 г. Мелнишко става част от владенията на Алексий Слав. Слав премества своята столица в Мелник няколко години след като го завзема. Има различни предположения, кога точно става това, но със сигурност е факт преди 1216 г.

В периода 1211 – 1230 г. Мелник става център не само на непосредствената му територия, а на едно значително по-голямо владение. Съществуват различни мнения за обхвата на държавата на Слав. При всички случаи тя трябва да включва Родопите, долината на Горна и Средна Места, Мелнишко, а в един период вероятно и части от Тракия.

След битката при Клокотница през 1230 г. владението на деспот Алексей Слав се присъединява отново към Българското царство с център Търново. Това продължава до 1246 г., когато император Йоан III Ватаци (1222 – 1254) се възползва от смяната на властта в България и завзема големи нейни територии, включително и Мелник. През 1255 г. българската част от жителите на Мелник, които през 1246 г. доброволно приели властта на византийците, под ръководството на Драгота, се опитват да отхвърлят византийската власт, но са победени.

След 1256 г. Мелнишко е част от Византийската империя дълги години. Няма преки данни за административно-териториални промени. Мелник е име на града, но и на административна единица. Мелник се появява в изворите, описващи политическата история в 20-те – 40-те години на XIV в., когато империята претърпява няколко сериозни вътрешни турбуленции, а управителите на града взимат участие в гражданските войни.

В края на 1342 г. Мелник, както и цялото му владение, стават част от Сръбското кралство, а през втората половина на петдесетте и шестдесетте години на XIV в. е част от Сярското княжество. След битката при Черномен (26 септември 1371 г.) Мелнишко е завзет за кратко от византийците, а след това от Драгашите. След смъртта на Константин Драгаш през 1395 г. Мелнишко стават част от османската държава.

До къде се простира градската територия на Мелник в периода 1230 – 1395 г.?

Мелнишко в предходния период (XI – XII в.), или както тогава се нарича – Загоре, обхваща района между Рупел и Кресна, между Пирин и Малешевска, включително и Петричко. Това са „широките“ граници на Мелнишко. В последващия времеви период (XV – XVI в.) границите могат да бъдат очертани още по-точно. Общоприето и добре аргументирано е, че границите на големите османски административни единици – санджаците доста точно наследяват предосманските граници на отделните владения. Продължавайки тази логика, територията на административната единица Мелник (без значение, дали я наричат катепаникион, тема или хора), в последните години преди османците да завземат района, отговаря на територията на нахия Мелник. Територията на нахията може да се очертае точно според селата, които са описани в нея. Така маркираните граници са съществували към 1395 г.

За разлика от северните, източните и западните, южните граници на Мелнишко се променят значително между XI – XII в. и XV в. От картата на нахия Мелник в това направление са видни два факта. Първо, Петричко е отделна нахия, като границата ѝ с Мелнишко е по естествени природни бариери – река Струма и река Лебница. Вторият и по-озадачаващ факт е, че районът на река Пиринска Бистрица е извън Мелнишко, включително съседните на град Мелник села: Долна Сушица (дн. Златолист), Рожен и

Сугарево. Целият район на Пиринска Бистрица (с изключение на с. Калиманци) е в границите на нахия Демир Хисар. Тази промяна на юг трябва да е станала преди 1395 г., но кога точно Петричко и района на Пиринска Бистрица са отпаднали от Мелнишко? Изхождайки от общото историческо развитие на региона, това отделяне на Петричко трябва да е станало след като византийците губят земите северно от Рупел през 1343 г. Вероятно се случва не при управлението на цар Стефан Душан, а при неговите наследници, може би при Драгашите, 70 – 80-те години на XIV в. Вероятно подобна е съдбата и на Валовица. И тя е селище между два града (Мелник и Сяр), което постепенно нараства и придобива значимост, особено след като през 30-те години на XIV в. Андроник III (1328 – 1341) възстановява укрепленията ѝ.

Етническата принадлежност на Мелнишко в началото на XI в. е изцяло българска и такава се запазва през XI – XII в. В самия град Мелник промяна настъпва през 1205 г., когато Калоян преселва там гърци от Филипопол. През 1246 г. градът се предава, тъй като част от жителите му се възприемат за „чисти ромей“ от Филипопол. Там обаче има и българско население. Най-вероятно след разгрома на въстанието срещу византийците през 1255 г. се засилва още повече гръцкия етнически елемент в града и той става напълно доминиращ, тъй като изгонените семейства на участниците във въстанието са предимно български. Населението в района на

Мелник обаче си остава българско, както личи основно от топонимите на местностите и селата.

2.3. Мелнишко под османска власт през XV – XVII в.

Мелнишка нахия (наричана в някои документи и вилает) отговаря на градската територия на Мелник преди 1395 г. Данните за нейните граници дават пълните данъчни регистри от XVI в., и най-вече регистъра за Кюстендилския и Паша санджак от 1570 г., които са публикувани на съвременни езици. В тях са описани всички села не само в нахия Мелник, но и в съседните нахии: Петрич, Дупница, Неврокоп и Демир Хисар. Благодарение на тях могат да се очертаят много точно границите на отделните административни единици (нахии). Промените на административните граници на нахия Мелник от XV до XIX в. са минимални. По-значима динамика в това отношение има едва през втората половина на XIX в. Малките промени, които се наблюдават между края на XVI и първата половина на XIX в. се отнасят до землищата на няколко села. Първото село, което отпада от територията на нахия Мелник (в края на XVI в.) е най-северното ѝ село – Сърбиново (дн. Брежани). Други две села пък (Долна Сушица (Златолист) и Сугарево), намиращи се в непосредствена близост до града, са прибавени към нахия Мелник през XVII в.

ГЛАВА 3. СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА В МЕЛНИШКО ПРЕЗ XI – XVII В.

3.1. Мелнишко през XI – XIV в.

Подробно са разгледани деветнадесетте предположения за идентификация на села в Мелнишко. Две от тях (на Феремон и Хаево със селата Пирин и Хотово) могат да се отхвърлят категорично. Други четири най-вероятно не са на територията на Мелнишко (Св. Врач, Ракищен, Ливовище и Ленгинион). Два от топонимите, за които се предполага, че са села (Св. Георги и Розино) са църкви и местност. Така от деветнадесетте предполагаеми села в Мелнишко остават единадесет. Две от тях остават неидентифицирани (Максиму и Св. Кириаки), но по-голямата част – девет – могат да се идентифицират (някои с голяма сигурност: Катунци, Смилово, Бождово, Дебрене, Долен, Градешница, а други с по-малка: Цукарадес, Драгница и Хострово). Това реално показва, че от 11 известни средновековни села в Мелнишко, 9 могат да се идентифицират със съществуващи и днес села. Ако се вземат само тези писмени данни, има приблизително 82% устойчивост на селищната мрежа в района от XIV в. до днес.

Основния проблем за този тип извори е трудността на идентифицирането на топонимите с определено географско място, което е известно днес. Въпреки това, споменаването на села от района в извори от XIII – XIV в., които могат да бъдат

идентифицирани е изключително важно. Те са пряко доказателство за приемственост на селищата от тогава до днес. Важността на тези сведения се повишава на фона на използвания ретрогресивен метод, тъй като те са пряко доказателство, че предложената реконструкция е възможна.

След групирането на всички археологически обекти в района имаме данни за 47 села от полско-българската експедиция и за още 14 от последващите експедиции и други източници. Дублирането на теренните издирвания с другите достъпни данни позволява по-голяма сигурност при реконструирането на селищната система. При наслагването на различната информация се вижда, че често тя се дублира, но не винаги. Така например, имаме писмено свидетелство, че селата Градешница и Долен съществуват през XIV в., което обаче не е потвърдено археологически. В крайна сметка може да обобщим, че имаме данни за 61 села и четири крепости в района на Мелник през XI – XIV в. Липсата на наситеност на обекти в северната част на изселваната територия е проблем на проучването, основно – там е обхождано с по-малка интензивност.

3.2. Мелнишко през XV – XVII в.

Районът на Струма и на Кюстендилския санджак като цяло са едни от най-гъсто населените райони на Балканите през втората половина на XV в. Тъй като земите на санджака остават вътрешни,

то увеличаването на населението трябва да се дължи предимно на естествен прираст.

Използвани са данните от три дефтера от XVI в. (от 1519, 1530 и 1570 г.), които дават възможност да се проследи пълната селищна картина за този век, както и динамиката в нея. Една от важните задачи беше локализирането на селата, чието местоположение досега бе неизвестно. От общо 107 топонима, с известно местоположение бяха 72, а сега е предложена локализация на 105. Това позволява да се направи изключително точна селищна картина за периода на XVI в., както и да се проследи промяната на броя и религиозната принадлежност на населението.

3.3. Селищният живот в отделните землища на Мелнишко през Средновековието

В тази част ще се представят шест микрорегионални изследвания на отделни землища (на град Сандански и селата Илинденци, Склаве, Кулата, Лешница и Поленица) в изследваната територия. Те са примерни детайлни изследвания (case studies), които показват в пълна сила възможностите на предлагания подход.

Информацията за всяко землище се предава чрез унифициран модел, чрез което се цели стандартизиране на наличните географски, археологически, писмени и езикови данни, и тяхното обобщаване.

Илинденци

До 1951 г. с. Илинденци, днес в община Струмјани, е именувано Белица. Днес в неговото землище влизат новосъздаденото през XX в. с. Струмјани и изчезналото с. Вrabча.

От територията на днешното землище на с. Илинденци са известни общо 16 средновековни археологически обекта. Три трябва да се свържат със с. Вrabча, а всички останали – със с. Белово.

Иван Петрински предлага тезата, че на територията на дн. с. Илинденци през XIV в. се създава град. Тази интерпретация на археологическите данни не може да бъде приета по две основни причини. Първо, нямаме доказателства, че в землището на Илинденци има обитавани градски крепости. „Крепостта Горна Вrabча“ е най-вероятно „крепост-убежище“, тъй като в нея не е намерен никакъв археологически материал, а крепостта „Костенурката“ е малка по-размери и най-вероятно има чисто военни функции. Тя може да се определи като „крепост-наблюдателен пункт“, седалище на малък гарнизон (?). Втората основна причина – твърденията, че средновековните обекти са „практически без или почти без разстояние между тях“ или „не надминават 200-400 м“, не са верни. Разстоянието между тях е над един километър по въздушна линия.

Нямаме данни за обитаване от VII – IX в., което вероятно се дължи на субективни фактори. Поради това, първият етап в

развитието на средновековни селищен живот в района започва през X – XI в. с възникването на селище около крепостта „Костенурката“. Това селище става основно, то е и единственото с толкова ранна дата. Продължава да съществува и през целия османски период, от когато е известно името му – „Белово“. То вероятно носи това име още с основаването си. Малко по-късно, в периода XI – XII в., възниква с. Врабча, като неговите най-ранни останки са регистрирани в обекта „Чешмите“.

Вторият етап в развитието на с. Белово е най-общо в периода XII – XIV в., когато то се разраства. Възниква църквата му „Св. Архангели“ и три негови махали, при обектите „Долна Врабча на Б. Цветков“, „Трънова – Горна Врабча“ и „Пушовец“. Възможно е някой от тези обекти да е и по-малко самостоятелно село, но приемаме, изхождайки от по-късните данни от османския период, че те са били само махали. При всички случаи село Белово е продължило да се разраства и през XV в., за да достигне връх в демографското си развитие в началото на XVI в., когато има население от 2170 човека, отделени в десет махали. Основната част на селото, мюсюлманската махала и някои от християнските, се намира под днешното село.

Населението в Белово започва да намалява още в 30-те и 40-те години на XVI в. и това продължава, макар и с по-умерени темпове, до 1570 г. През XVII – XVIII в. тази тенденция намалява, но нямаме по-детайлна информация. Постепенно се променя и

конфесионалният характер на населението, от доминиращо християнско в началото на XVI в., става доминиращо мюсюлманско в XIX в. Това е процес, който се осъществява ако не изцяло, то основно чрез приемането на исляма от местните християни.

Село Вrabча също се разраства през османския период. То е било разделено на две махали още от XVI в., най-вероятно наименувани както и през XIX в. – Горна и Долна Вrabча. Село Вrabча също не изчезва, но населението в него намалява значително. Спадът, за разлика от Белица, започва с поне 50 години по-късно, след 1570 г.

Кулата

Село Кулата, община Петрич, носи едно и също име от присъединяването си към България през 1912 г.

Има един сигурно съществуващ средновековен археологически обект в м. Св. Атанас. Първият етап на обитаване там е в периода VII – X в. Вторият етап на обитаване настъпва през X или XI в., когато възниква голяма представителна църква, вероятно част от манастир. Той не възниква на случайно място, а на най-важната пътна артерия в района, която води от Сяр към София. Манастирът просъществува до XIV в., когато е опожарен.

За момента няма данни за съществуването на крепост в периода VI – XIV в., въпреки че се предполага нейно съществуване. Няма и никакви данни за живот през XV – XVI в.

През втората половина на XVII – XVIII в. се е появила пътната охранителна кула, около която през XVIII в. са се настанили заселници, които са се погребвали в местността Св. Атанас. Тези хора са се населили около кулата, за да търсят сигурност в размирния XVIII в. Именно в този век се основава днешното село Кулата.

Лешница

Село Лешница, община Сандански, се нарича така още от присъединяването му към България през 1912 г.

От територията на днешното село Лешница са известни два археологически селищни обекта и три оброчища – места на стари църкви, които са съществували в периода XII – XIX в. Най-ранните сигурни данни за живот са две средновековни гривни, които маркират наличието на средновековен некропол от XI – XIII в. Най-вероятно това е некропола на селището, което възниква на обект „Джамията I“ в периода XII – XIII в. и още тогава е наречено Лешница. Продължава да съществува и през османския период. Достига демографски пик в началните десетилетия на XVI в. Постепенно се появява мюсюлманско население. Вероятно мюсюлманите и християните са живеели синхронно на местата на обектите „Джамията I“ и „Джамията II“.

Поленица

Село Поленица, община Сандански, се нарича така още от присъединяването му към България през 1912 г.

От територията на дн. с. Поленица са известни три археологически селищни обекта, едно оброчище и случайни находки, които най-общо са от периода XIII – XVIII в. В двата селищни обекта има приемственост между периодите XIII – XIV и XV – XVII в. По всяка вероятност под днешното село Поленица се развива селище още през XVI в., а вероятно и от преди това, но не е регистрирано археологически заради урбанизираната територия. Имайки предвид липсата на археологически данни за съществуването на селище преди XIII – XIV в., най-вероятно селото възниква през XII или XIII в. и още тогава носи името Поленица. През XIII – XIV в. то съществува на мястото на днешното село, където остава и в османския период. През XV – XVI в. е голямо село.

Сандански

Град Сандански, община Сандански, се нарича Свети Врач до 1949 г. Градски статут придобива през 1929 г. Още в първото десетилетие на XX в. със с. Свети Врач се сливат съществуващите в края на XIX в. села Смилово и Ливадица.

Благодарение на спасителните разкопки в дн. гр. Сандански и интензивните обходи в част от землището му се е натрупала значителна археологическа информация. От обектите, регистрирани

при теренни археологически проучвания има един от Ранното средновековие, шест от XII – XIV в. и седем от XV – XVIII в. Най-вероятно материалите върху част от селищата са се появили в резултат на временно обитаване или дългогодишни земеделски дейности. Друга част вероятно са само група от няколко къщи. Имайки предвид това и ограниченията на теренните обходи като цяло, може да се очертаят 3 – 4 постоянно обитавани селища от XII – XIV и XV – XVIII в. в землището на гр. Сандански. Първата група са обектите в центъра на дн. Сандански. Те могат да се свържат със село Свети Врач. Втора група обекти могат да се свържат със с. Челепот, трета група – със с. Речица.

Селищният живот в землището на град Сандански през Средновековието минава през различни етапи. Най-оскъдни са сведенията за обитаване през VII – IX в.. За този първи етап може да се предположи наличието на непрекъснат живот върху останките на античния град още от края на VI в., но на сегашното ниво на проучване това е доста несигурно. Вероятно населението е било малобройно. Добро свидетелство за това са резултатите от теренните проучвания. От Ранното средновековие е регистриран един обект, а от последвалия го период – цели шест.

Значително повече данни има за втория етап от X – XII в., когато се формира група от три близко разположени помежду си села. За селището, което наследява пряко античния град, има най-многобройни сведения от проведените археологически разкопки. Те

са достатъчни, за да засвидетелстват постоянен селищен живот от X до XIV в. Въпреки че няма сигурен писмен извор за него преди първите десетилетия на XVI в., едва ли може да се приеме, че името Свети Врач се появява след идването на турците. С голяма доза увереност може да се предполага, че селището се именува така и преди това. През XI – XII в. възникват още две села – Смилово и Речица, за които може да се предположи, че още от самото им създаване използват тези ойконими.

Следващият трети етап на развитие на селищната система е появата на селищата в местностите Горен Орман и Соколовец през XII – XIV в. Те са заселки (махали) на Речица и Свети Врач или самостоятелни села. По писмени данни е известно, че заселки има и Смилово. С появата на последните две селища се оформя облика на една изпълнена с населени места територия. Близостта им предполага и тесни връзки помежду им. Вероятно още от този период (XII – XIV в.) център на тази малка система е Свети Врач. За това може да се предположи, като се има предвид, че ситуацията от Късното средновековие е същата.

Четвъртият етап е свързан с първите два века на османска власт. Свети Врач се откроява със своите пазарни и известни административни функции, въпреки че населението му не е най-многобройно. Образуваният около него селищен център вероятно има второ по значение място в селищната система на нахия Мелник.

Броят на населението започва да намалява още от втората половина на XVI в. През следващите два века селищната система претърпява изменения, които обаче не я променят коренно. До XX в. оцеляват два от основните ѝ три компонента – селата Свети Врач и Смилово.

Склаве

Село Склаве, община Сандански, се нарича така още от присъединяването му към България през 1912 г.

От територията на дн. село Склаве са известни пет археологически селищни обекта и две оброчища, които са съществували в периода XII – XVIII в. Може да се обобщи, че имайки предвид липсата на археологическите данни за съществуването на селище преди XIII – XIV в., най-вероятно селото е възниква през XII или XIII в. и носи още тогава името Склаве, от личното име Слав. Логично е дори да се предположи по-пряка връзка на деспот Алексий Слав с възникването на селото, като дарител и или създател на имение, но за да се докаже това са необходими допълнителни писмени или археологически извори. През XIII – XIV в. то съществува на мястото на обект „Блато I“. Продължава да съществува и в османския период, и в един момент се измества на мястото на сегашното село. В XVI в. селото се разраства от около 366 на 433 човека, като се увеличава броят и на

християните и на мюсюлманите. Развитието на селото през XVII в. не е известно, но най-вероятно не претърпява значителен спад.

ГЛАВА 4. ПЪТНАТА МРЕЖА В МЕЛНИШКО

4.1. Методи на изследване на древните пътища

Няма данни, по които да се установят изцяло древните трасета. Целта на проучването е да се набележат максимален брой конкретни точки в ландшафта, през които минават участъци от пътя. Те се наричат „твърди точки“. Това са основно селищата, но и хановете (пътните станции за Античността), запазени участъци от трасета, мостове и трудно заобиколими географски местности (бродове, седловини). Отсечките между „твърдите точки“, за които няма точни данни, са „транспортни зони“. Колкото повече са „твърдите точки“, толкова по-кратки ще са „транспортните зони“ и съответно по-точно ще може да се реконструират те и цялото древно пътно трасе.

Не е направен Least-cost path (LCP) анализ, тъй като за района все още няма теренен модел с висока растерна резолюция.

4.2. Източници на информация за пътната мрежа в Мелнишко

Основните източници са:

- физико-географските данни за ландшафта;

- писмените извори (антични, средновековни, османски, от чуждестранни пътешественици и различни описания на традиционната пътна мрежа от втората половина на XIX – началото на XX в.);
- стари карти;
- археологически данни, добити чрез разкопки, теренни издирвания и други недеструктивни методи и
- данни от топонимите.

Тези слоеве информация трябва да се наложат внимателно един върху друг чрез ретроспективния и ретрогресивния метод, за да се получи максимално близка до реалността представа за старата пътната мрежа.

4.3. Пътищата по Средна Струма

Видове пътища

Независимо от това, какви са пътищата в Мелнишко на общо Балканско ниво, тук те са категоризирани спрямо мащаба на Средна Струма. Могат да бъдат разделени в три категории. Първостепенни са основните надрегионални пътища (Рупел – Кресна и Неврокоп – Мелник – Петрич). Следващи са второстепенните надрегионални пътища. Трети са локални пътища. Общото между първите две категории е, че те пресичат голяма част или целия регион и го свързват със съседните. Разликата между тях е в нивото на

използваемост и трудността на терена. Второстепенните надрегионални пътища са много по-малко използвани и теренът е много по-труден. Към тях спадат „винарски пътища“, които пресичат Пирин. Третата категория са най-многобройни. Те свързват отделните селища в региона едно с друго.

Първостепенни пътища в Мелнишко

Основните пътищата в района са от Рупел за Кресна и от Петрич за Мелник и Неврокоп.

Основната „твърда точка“ от юг е Рупелският пролом, който е проходим и от западния и от източния бряг на Струма. Трасето от Сяр за Мелник и Сердика минава по левия бряг на реката, а трасето от Сяр за Петрич и Струмица минава по десния бряг. Пътят не следва плътно реката, като отдалечаването е по-голямо при Свети Врач. На север от хана на Свети Врач продължава до Крива ливада (днес Кресна) близо до Струма. От там навлиза в Кресненския пролом, който е проходим до р. Ощавска (Дяволската). От там (приблизително, където днес е моста за с. Стара Кресна) започва изкачването към същинска Кресна. В полупланинския терен има три сигурни твърди точки: централната част на с. Стара Кресна, участъка от път под Чакърска махала на с. Сенокос и хана над Сърбиново (Брежани). Към така очертания основен път има едно важно отклонение до Мелник, което може да се приеме, че е част от него.

Трасето на втория основен път в района тръгва от Петрич на североизток към с. Митино, оттам към брега на Струма, пресича се реката и се излиза северно от устието на Мелнишка река. После по долина на последната до гр. Мелник. Излизането от Мелник става от запад, през м. Ключ. От там се движи през селата Златолист – Черешница – долината на Пиринска Бистрица – Горно Спанчево. От последното се издига по билото между долините на Пиринска Бистрица и Добри дол до Папаз чаир, откъдето се спуска към Неврокоп.

Второстепенни пътища

Единственото второстепенно трасе с ос север – юг е от района на гр. Кресна на юг до устието на Струмешница по незаливните тераси на западния бряг на Струма. Много повече са второстепенните пътища, пресичащи Пирин.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Политическата динамика на Мелнишко е голяма. В периода VII – XII в. следва съдбата на голяма част от Балканския полуостров. След дълги години фиктивна византийска власт влиза в пределите на България за около два века. След това за още около два века е в пределите на Византия. От края на XII до края на XIV в. политическата обстановка е доста по-динамична. Властта се променя единадесет пъти. Въпреки това може да се открият основно

три периода. Първият е доминиран от Българската държава, до 1246 г. В този период, особено при управлението на деспот Алексий Слав, град Мелник става важен център на много по-голям регион отколкото е неговата градска територия. Следващият период (1246 – 1343) властта е отново в ръцете на византийците. Последният период е свързан със Сръбската държава и нейните производни княжества.

Един от резултатите в настоящата работа е дискутирането на въпроса за границите на градския район на Мелник в периода XI – XV в. и тяхното очертаване. Една от драстичните промени на границата на Мелнишко е настъпила в последните десетилетия на XIV в., когато долината на Пиринска Бистрица е присъединена към района на Валовица. Това преместване на границата най-вероятно е станало насилствено, което се подкрепя от прекратяването на живота в землищата на селата Кулата и Пиперица. В останалата част от Мелнишко няма такова рязко прекъсване на живота, което вероятно се дължи на бързото сключване на примирие, най-вероятно между Константин Драгаш и османците.

Представените данни от различни писмени и археологически източници се интерпретират с помощта на ретрогресивния метод. Чрез него се прави опит да се изследва темата във възможната максимална дълбочина. Благодарение на този модел се знае, кой е центърът и каква е периферията. Центърът, в случая, е градът Мелник, а периферията са селата и техните махали. Регистрите от

XVI в. дават възможност за реконструиране на микро-селищния модел и характеризиране на отделните единици в него. Стъпката от XVI в. към XIII – XIV в., естествено, не е буквална (1:1), а съобразена с информацията (писмена и археологическа) за XIII – XIV в., където и доколкото я има.

В крайна сметка може да обобщим, че имаме данни за 60 села и четири крепости в района на Мелник през XII – XIV в. Липсата на наситеност на обекти в северната част на изследваната територия е проблем на проучването, главно – там е обхождано с по-малка интензивност.

Може да потвърдим извода на Борис Цветков, че между XIII – XIV в. и XV – XVI в. няма срыв в селищната мрежа. Направен е опит за определянето на вторични центрове след Мелник. Не става дума за други градове, а за голямо село или група от села, които да играят по-голяма роля в живота на цялата система. За XII – XIV в. такива вторични центрове вероятно са селищата около Илинден, а възможно е и при Свети Врач. По-лесно е за XVI в., тъй като по информацията в данъчните регистри може да се отличи Свети Врач и селата около него (Смилово, Речица и Челепот), които образуват една група. Регистрите от XVI в. позволяват да се проследи вътрешната динамика освен на селищното и на демографското развитие. Наблюдава се намаляването на населението на редица селища.

Цялостният поглед на селищното развитие от XII – XIV до XIX в. показва голяма степен на приемственост. Като изключим някои временно появили се мезри през XVI в., и малките чифлишки села от XIX в., приемствеността между тези два периода е над 80%, което отхвърля тезата за голям колапс на селищната мрежа през XVII в. Имало е промени, които се изразяват в намаляване на населението, но не и драстично намаляване на броя на селищата.

Използваният ретрогресивен подход не е безгрешен, защото селищния живот не е статичен. Всяко селище или се увеличава или намалява, както показват и изворите от XVI – XIX в. Въпреки това на този етап той дава възможност за най-близко доближаване до реалната картина.

СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. За първи път в българската средновековна археология са съчетани археологическите данни XI – XIV в. и писмените извори от XV – XVI в. чрез активното използване на ретрогресивния метод.
2. Проследени са историческите процеси и тяхното отражение в Мелнишко през Средновековието.
3. Направен е опит за реконструирането на градската територия на град Мелник в периода XI – XVII в.

4. Идентифицирани са почти всички селища в нахия Мелник, споменати в османските регистри от XVI в.
5. Проследено е селищното развитие от XI – XIV до XVII в.
6. Подробно са изследвани шест отделни микрорегиони на ниво землище като примерни изследвания.
7. Реконструирани са първостепенните и второстепенните пътища от старата пътна мрежа, която функционира с малки промени от Античността до XIX в.

Публикации по темата на дисертацията

Методи Златков. Град Сандански през Средновековието по писмени и археологически данни. – В: *In honorem professoris Violetae Volkova-Neševa. Ad multos annos* (Годишник на Националния археологически музей, т. 13). София, 2017, 153-177. (= *Metodi Zlatkov. The Town of Sandanski During the Middle Ages According to Written and Archaeological Data.* – In: Emil Nankov (ed.). *Sandanski and its territory during prehistory, antiquity and middle ages. Current trends in archaeological research. Proceedings of an International Conference at Sandanski, September 17-20, 2015.* [Papers of the American Research Center in Sofia, vol. 3]. Veliko Tarnovo, 2017, 301-329.)

Методи Златков. Село Поленица, община Сандански през Средновековието по писмени и археологически данни. – Сборник в памет на Станчо Ваклинов (под печат).

В съавторство

Виолета Нешева, Цветана Комитова, Здравка Коркутова, Владимир Петков, **Методи Златков.** Град Мелник. Манастир „Света Богородица Пантанаса“. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, с. 494-496.

Виолета Нешева, Цветана Комитова, Здравка Коркутова, Владимир Петков, **Методи Златков**, Юлий Фърков. Археологически резерват „Античен, средновековен и възрожденски град Мелник“. Манастир „Св. Богородица Пантанаса“. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, с. 473-475.

Илия Кулов, Малгожата Гребска-Кулова, Богдан Атанасов, Боян Думанов, Живко Узунов, Драгомир Гърбов, Владимир Петков, Весела Герчева, Ирена Димитрова, **Методи Златков**, Кръстю Чукалев, Станимира Танева, Екатерина Илиева. Издирвания на археологически обекти в общини Кресна и Симитли. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, с. 543-545.

Методи Златков, Емил Нанков, Илия Кулов, Боян Думанов, Христина Цонева, Светослав Йорданов. Теренни издирвания в община Симитли. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 613-615.

Методи Златков, Боян Думанов, Емил Нанков. Теренни издирвания по трасето на АМ „Струма“, Лот 3.2, общини Симитли и Кресна. – В: Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 636-639.